

Л.В.Шинкарук, д-р екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРЕБІГ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Розкрито макроекономічні диспропорції, які стали підґрунтям перебігу фінансово-економічної кризи в Україні та описано основні контури економічної моделі розвитку 2000–2009 років. Окреслено основні завдання політики модернізації, як інструменту подолання наслідків кризи.

Оцінюючи перебіг фінансово-економічної кризи в Україні, необхідно розглянути внутрішні суперечності, нагромаджені у вітчизняній економіці, оскільки історичний шлях розвитку національної економіки є свідченням того, що поступ країни традиційно балансував на межі кризи або супроводжувався кризовими явищами. Багатовимірність сучасної кризи в Україні і те, що глибина падіння вітчизняної економіки значно перевищила аналогічні показники переважної більшості країн світу, які також потерпають від світової фінансової кризи, засвідчують необхідність ретроспективного дослідження процесу розвитку національної економіки як мінімум з 2000-го року. Підставою для цього є те, що саме у 2000-му році відновилося зростання ВВП до 5,9% і завершився період безпрецедентного падіння економіки, коли за 10 років було втрачено 2/3 національного ВВП.

В українській економіці, яка впродовж 2000–2008 років демонструвала позитивну динаміку, водночас спостерігалися ознаки порушення макроекономічної рівноваги, оскільки зростання не зумовлювалося стабільними довгостроковими факторами і не було результатом системних внутрішніх реформ, а спричинялося дією сприятливих чинників короткострокового характеру, як зовнішнього, так і внутрішнього походження.

Аналіз макроекономічної динаміки дає підстави стверджувати, що глибина кризового стану економіки України зумовлена макроекономічними диспропорціями, які є наслідком довгострокових системних суперечностей:

- надмірної частки споживання і низького обсягу нагромадження, що в умовах національного ринку призвело до необхідності компенсувати надлишок внутрішнього попиту випереджаючим зростанням імпорту;
- відносно вузької спеціалізації зовнішньої торгівлі та високої частки низькотехнологічного експорту, що в умовах відкритості економіки сформувало високу залежність економічної динаміки та фінансового становища від кон'юнктури зовнішніх ринків;
- інституційної нерозвиненості фінансової системи та вузькості механізмів рефінансування банківської системи, що призвели до активного

виходу комерційних банків на зовнішні ринки запозичень (для переважно споживчого кредитування) і нарощування зовнішнього боргу;

- нарощуванням обсягів споживчого кредитування в умовах низького рівня інвестицій в оновлення основних засобів, що призвело до використання кредитних ресурсів для стимулювання імпорту та іпотечного сегмента ринку;

- несприятливих умов для довгострокового інвестування, що обумовили переважуючу інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю і швидким обігом та випереджаючі темпи інвестування секторів.

Відновлення зростання ВВП, починаючи з 2000 року передусім стало наслідком дії чинників з боку попиту, а саме:

- прискорення розвитку світової економіки (обсяг світового ВВП у 2000 рік зріс на 4,5% проти 2,9 у 1998 та 3,7 у 1999 році), що сформувало сприятливу кон'юнктуру на зовнішніх ринках металургійної та хімічної продукції – основних товарних груп українського експорту, обсяги якого збільшилися на 18,8%, започаткувавши в Україні формування експортоорієнтованої моделі економічного зростання (рис. 1, 2);

- проведенням першої грошової приватизації великих інвестиційно-привабливих виробничих комплексів за низькою номінальною вартістю активів, що зумовило зростання обсягів інвестицій фірмами;

- зростання прибутків суб'єктів господарювання (у 1,2 раза проти 1999 року), що стало однією з причин збільшення інвестиційного попиту;

- ліквідації заборгованості по пенсіях і першого суттєвого скорочення обсягів заборгованості по зарплатах.

За основними характеристиками макроекономічну динаміку протягом 2001–2004 років доцільно поділити на два періоди:

2001–2002 роки характеризуються змінами тенденцій на зовнішніх ринках, несистемністю здійснення фіскальної політики, що певною мірою зумовило стрибкоподібний характер макропоказників. Позитивом 2002 року стало підвищення конкурентоспроможності окремих видів продукції національних виробників на внутрішньому ринку, яке стало наслідком зовнішніх цінових шоків. Протягом даного періоду внутрішній споживчий попит уперше задовольнявся не тільки імпортом, а й також товарами національного виробництва.

2003–2004 роки характеризуються надзвичайно сприятливим станом світової економіки. Приріст світового ВВП, найвищий за попереднє десятиріччя, у 2004 році становив 5,1%, що стимулювало попит зовнішніх ринків на українську продукцію і сприяло подальшій реалізації в нашій країні експортоорієнтованої моделі економічного зростання (приріст експорту у 2004 році становив 39,0%). Особливістю економічного розвитку України у 2004 році стало рекордне зростання ВВП на 12,1%, що відбувалося в умовах стрибкоподібного інвестиційного попиту та значних коливань кінцевих споживчих витрат.

У 2005 році фактори економічної динаміки зазнали суттєвих змін:

- відбулося зниження зовнішнього попиту на вітчизняну металургійну продукцію, пов'язане з експансією нових експортерів, насамперед

з Китаю. Обсяги експорту українських товарів і послуг вперше за період економічного зростання скоротилися, і приріст до попереднього року становив лише 6,3%;

- ревальвація національної валюти погіршила умови для експортерів, підвищивши цінову конкурентоспроможність імпорту на внутрішньому ринку;

- приріст роздрібного товарообороту та імпорту перевищили темпи зростання ВВП, що зумовило зародження абсолютно нової тенденції у економічній динаміці – перевищення темпів зростання імпорту над експортом, що призвело згодом до формування від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі товарами;

- погіршення фінансових результатів підприємств загальмувало інвестиційний попит, що призвело до скорочення капітальних інвестицій та зниження рівня валового нагромадження основного капіталу;

- збільшення кінцевих споживчих витрат домашніх господарств зросло до 57,2% ВВП як результат зростання соціальних виплат та розширення споживчого кредитування населення;

- зростання обсягів запозичень на зовнішніх ринках капіталу започаткувало тенденцію до зростання зовнішнього приватного боргу.

Динаміка ВВП 2006–2007 років залишається на достатньо високому рівні (7,9% у 2007 році). Разом з тим починають наростати макроекономічні диспропорції, пов'язані зі станом платіжного балансу країни. Від'ємне сальдо платіжного балансу на кінець 2007 року зростає до -3,7% ВВП, закономірно відбувається і стрімке нарощення зовнішнього приватного боргу до 49,1% ВВП країни, або 69,4 млрд дол. США на кінець періоду.

З другої половини 2006 року зростання світових цін на продукцію металургії стає основним чинником нарощування експорту. За ці роки основний внесок у приріст ВВП і надалі забезпечувало внутрішнє споживання, яке зростало в середньому на 18% щороку, головним чином завдяки значному зростанню реальної заробітної плати (17% на рік), збереженню у бюджетах 2006–2007 років пропорцій на користь соціальних видатків та зростанню обсягів споживчого кредитування і пенсій. Починаючи з 2006 року загострюється проблема нестачі власних коштів для здійснення інвестиційної діяльності, особливо у приватному секторі економіки, а перерозподіл заощаджень від підприємств і держави на користь домашніх господарств позначається здебільшого на розвитку житлового будівництва. Позитивом періоду є зростання у 2007 році внеску інвестиційної складової у приріст ВВП, що певною мірою було зумовлене відновленням позитивної динаміки експорту і зростанням цін на енергоносії, яке змусило національних виробників розпочати технологічне переозброєння виробництва для підтримки конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Макроекономічні тенденції 2008 року характеризують два періоди: 1) січень-серпень – позитивні і досить високі темпи зростання, доки кризові явища ще не стали помітними; 2) четвертий квартал – пік негативних змін.

Зокрема, у I–III кварталі 2008 року ВВП зріс на 6,7%, обсяги промислового виробництва – на 5,1%, при цьому перші симптоми негативних

тенденцій спостерігалися вже тоді. Обсяги виробництва у будівництві та деяких секторах промисловості знизилися вже з початку року, а загальна висока динаміка була забезпечена такими секторами, як торгівля, транспорт, зв'язок, та рекордними показниками зростання сільського господарства. Цей чинник відтягнув початок спаду економіки майже на три місяці, тоді як більшість країн світу зіткнулася з гальмуванням економічного розвитку ще у перших кварталах 2008 року.

Пік негативних змін припав на останній квартал 2008 року і як наслідок приріст ВВП у річному вимірі знизився до 2,1%, що свідчить про те, що динаміка зростання зменшилася майже у 3,5 раза і виявилася найнижчим показником після 1999 року, від'ємне сальдо поточного рахунку становило - 7,2% ВВП, а валовий зовнішній борг перевищив 100 млрд дол. США Найбільшого удару зазнала промисловість, обсяги виробництва якої скоротилися на 3,1% порівняно з попереднім роком, у тому числі металургії – на 10,6%, як результат суттєвого скорочення експорту у четвертому кварталі 2008 року (на 45,7% порівняно до попереднього кварталу).

Інфляційні тенденції 2008 року були переважно закладені у попередні роки. Вже протягом 2004–2006 років інфляція (ІСЦ) була на досить високому рівні – в середньому 11,5% на рік внаслідок значного зростання цін на продовольчі товари, підвищення тарифів на комунальні послуги, з подальшим прискоренням до 16,6% у 2007 році, сягнувши таким чином 22,3% у 2008.

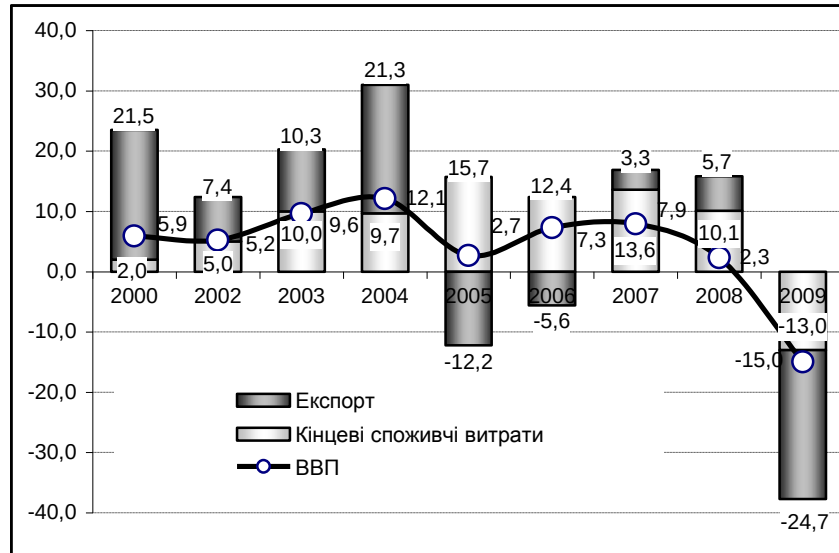
Падіння української економіки у 2009 році є закономірним результатом якості економічного зростання, яке мало місце у докризовий період і обумовлене переважно двома факторами: 1) зростанням цін на український експорт як наслідок прискоренням темпів зростання світової економіки; 2) високим внутрішнім попитом, який стимулювали монетарна політика та суттєве збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу.

Тобто економічне зростання було не результатом системних внутрішніх реформ, а спричинялося в основному дією сприятливих чинників, як зовнішнього, так і внутрішнього походження. Підставою для такого твердження є надвисока волатильність макроекономічної динаміки, яка не демонструє чітко окресленої домінантної розв'язки, оскільки щорічні темпи приросту ВВП коливалися від 5,2% у 2002 році до 12,1 у 2004 і мали хвилюватись характер впродовж 2005–2009 років, що було зумовлено перш за все динамікою цін на основні групи товарів металургії, зокрема, цін на сталь. За останні 15 років економіка країни зазнала найбільшого спаду у листопаді 2008 – лютому 2009 року.

За 2000–2004 роки основний внесок у приріст ВВП забезпечував експорт товарів та послуг, а з 2005 року новою рушійною силою зростання стало внутрішнє споживання і обидва джерела підтримувалися кредитним бумом та соціальними виплатами. Різке зниження експорту і внутрішнього попиту у IV кварталі 2008 року і у 2009 стали причинами глибокого спаду ВВП України (рис. 1).

Спад ВВП України зумовлений також найглибшим спадом за 2009 рік у будівництві, переробній промисловості і торгівлі. Скорочення обсягів

будівництва є наслідком обмеження інвестиційних можливостей бюджету, підприємств і населення, а значне падіння обсягів виробництва в переробній промисловості обумовлене ще й скороченням виробництва машин та обладнання інвестиційного призначення.

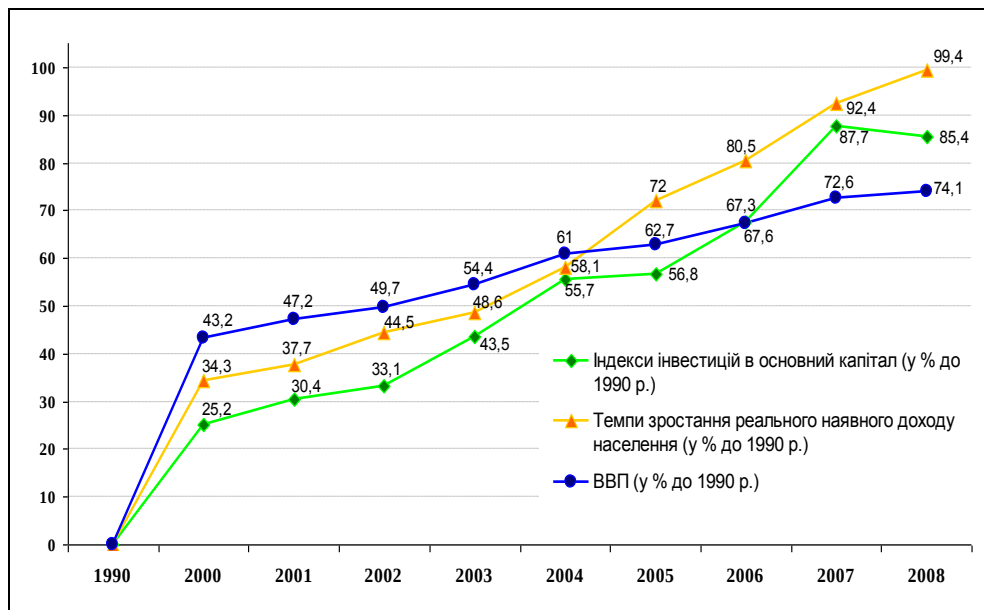
Рисунок 1. Джерела зростання ВВП,
%, приріст до попереднього року

Джерело: розраховано за даними: Національні рахунки України за 2008 рік : Стат. зб. – К., 2010.

Відсутність ринків збуту, тимчасове призупинення фінансово-господарської діяльності підприємств у зв'язку з фінансовими труднощами, зменшення реальних наявних доходів населення, зростання заборгованості з виплати заробітної плати, а також негативні тенденції у сфері зайнятості, зниження схильності населення до споживання і обмеження споживчого кредитування стало причиною зменшення обсягів товарообороту.

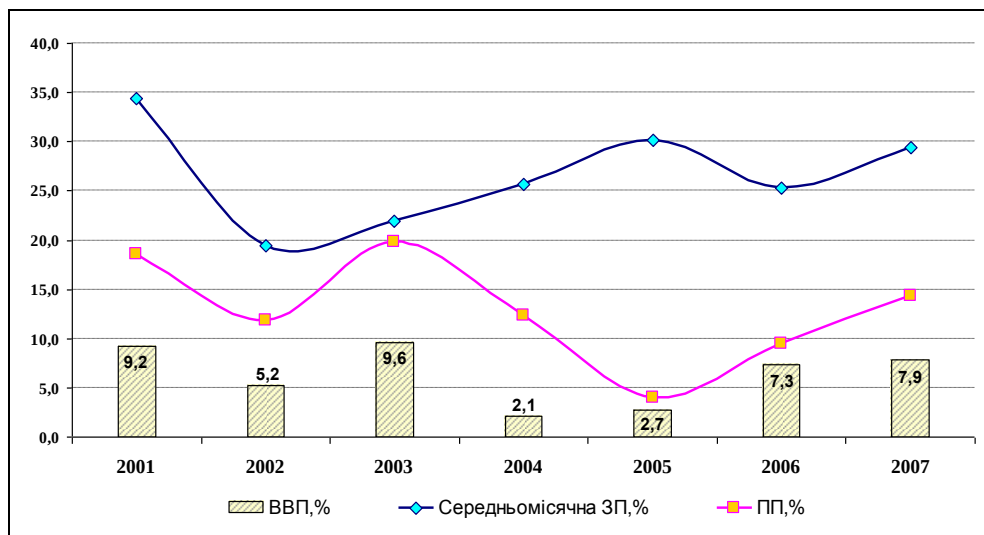
З 2004 року відбувся перекид у розподілі доходів на користь населення, який спричинив подвійний ефект: по-перше, обумовив потужне збільшення споживчого попиту, по-друге, негативно позначився на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку, окрім цього, інвестиції в основний капітал зростали нижчими темпами аніж доходи населення, що і зумовило значне уповільнення загальноекономічної динаміки (рис. 2).

Підвищення рівня оплати праці в Україні є однією з найактуальніших та найгостріших проблем на сучасному етапі соціально-економічного розвитку. Воно мало об'єктивний характер і зумовлено значним відставанням України за цим показником від стандартів розвинутих країн та переважної більшості країн з ринками, що формуються. Водночас розвиток цих процесів не може розглядатися ізольовано від зрушень основних макроекономічних показників, зокрема, ВВП та продуктивності праці, які значно відставали від середньомісячної заробітної плати (рис. 3), що є свідченням екстенсивного шляху розвитку та деіндустріалізації економіки.

Рисунок 2. ВВП, темпи зростання реального наявного доходу населення, індекси інвестицій в основний капітал, % до 1990 р.

Джерело: розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2008 рік : Стат. зб. – К., 2010.

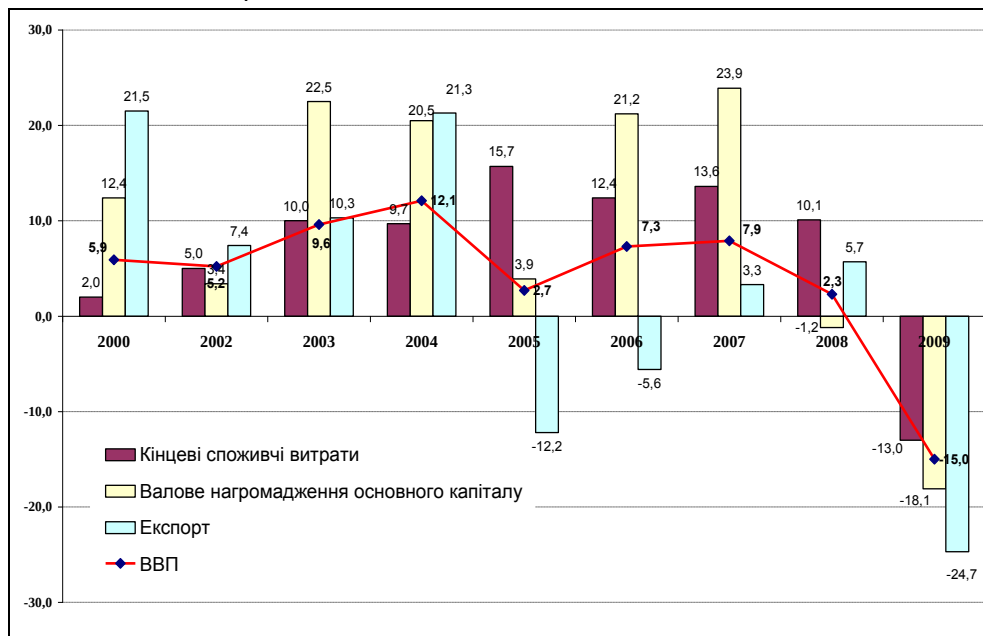
Рисунок 3. Динаміка приросту продуктивності праці, середньомісячної заробітної плати промисловості та ВВП України

Джерело: розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2008 рік : Стат. зб. – К., 2010.

Можна констатувати, що в Україні відбувається гіпертрофоване нарощування оплати праці, що обумовлює деформації пропорцій ВВП і обмежує можливості подальшого економічного розвитку.

Серед категорій кінцевого використання значного впливу кризи зазнало валове нагромадження основного капіталу (рис. 4), скорочення яко-

го призвело до значного зниження його частки у ВВП та зростання частки кінцевих споживчих витрат, зокрема, домашніх господарств та загального державного управління, що ставить під загрозу самі можливості модернізації економіки України.

Рисунок 4. Динаміка зміни обсягів ВВП та складових попиту у 2000–2009 рр., % до попереднього року

Джерело: розраховано за даними: Національні рахунки України за 2008 рік : Стат. зб. – К., 2010.

Загальна проблема української економіки у зв'язку із зовнішнім сектором – диспропорційний нераціональний розподіл ресурсів, спрямований на короткострокове одержання доходу, як наслідок – неефективна міжнародна спеціалізація¹. Остання сформувала небезпечну залежність національної економіки від кон'юнктури світових товарних та фінансових ринків і обумовила високу вразливість для макроекономічної стабільності.

Експортоорієнтована модель економічного зростання, що реалізувалась в Україні протягом докризового періоду, забезпечувала відносно стабільний результат² за рахунок сприятливої кон'юнктури зовнішніх товарних ринків. Поступове формування неефективної моделі міжнародної спеціалізації супроводжувалось супутніми для неї негативними тенденціями – темпи зростання імпорту в Україні з 2005 року почали випереджати експорт на фоні сприятливого для цього надлишку ліквідності на світових фінансових ринках.

Починаючи з 2008 року, помічається перевищення темпів зростання збитків над темпами зростання прибутку. У 2008 році загаль-

¹ Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015 : Національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця (та ін.). – К., 2010. – С. 83.

² Крім 2005 року та IV кварталі 2008, коли спостерігалось значне падіння темпів економічного зростання.

ний фінансовий результат підприємств був негативним і становив 31,6 млрд грн, а за попередніми підсумками 2009 року також завершився перевищенням збитків над прибутками на суму 31,6 млрд грн, що гостро ставить питання повернення одержаних кредитів та ресурсних можливостей для подальшого розвитку.

В цілому **економіка України виявилася найбільш вразливою саме до таких глобальних макроекономічних дисбалансів, які виникли в результаті нестабільного зростання світових цін на сировину та існування надлишкової ліквідності на світових ринках капіталу, а також внутрішніх структурних дисбалансів, закладених у докризовий період.**

На сьогодні в Україні спостерігається не просто економічна криза, а крах існуючої моделі економічного розвитку³. Зазначена модель складалася в другій половині 1990-х років, проте прийняла стабільні контури у 2000–2008 році і припускала:

- експлуатацію виробничого потенціалу, створеного за радянських часів, замість модернізації;
- опору на декілька галузей експортоорієнтованого сектора економіки (металургія, хімія та трубопровідний транспорт) на шкоду розвитку інших галузей;
- критично високий рівень залежності економіки від зовнішніх чинників, зокрема, експортної кон'юнктури в окремому секторі економіки, притоку спекулятивних іноземних інвестицій, а також імпорту товарів, послуг і у незначній мірі технологій;
- послідовне спрощення економічних, соціальних і управлінських конструкцій, тому що будь-які прості рішення видаються елітам надійнішими, а складні – потенційно або актуально ризикованими.

Така модель розвитку могла бути успішною за умови сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури, включаючи:

- низькі ціни на енергоносії і продукти їх первинної переробки;
- доступність зовнішніх дешевих кредитних ресурсів;
- приплив іноземного спекулятивного капіталу.

Слід зазначити, що, незважаючи на фінансовий характер кризи, єдиною сферою, де відбулося істотне зростання, була оплата послуг фінансових посередників. Це стало наслідком істотного збільшення відсоткових ставок за наданими кредитами.

Сьогодні слід констатувати: підстави даної моделі розвитку для України підірвані, оскільки практично відбулося вичерпання ресурсів і резервів радянського спадку. Той факт, що до цього додалися погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури і циклічний спад, якісно посилює ситуацію, переводячи її у формат системної кризи. Сучасний соціально-економічний стан України, є наслідком як впливу світової фінансово-економічної кризи, так і внутрішніх суперечностей, нагромаджених у вітчизняній економіці за минулі роки.

³ Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. – С. 87–88.

Необхідною умовою стабільного економічного розвитку України є необхідність переходу до стратегії модернізації та розроблення проекту модернізації з чітким висвітленням цілей і способів їх досягнення. Оскільки модернізація завжди супроводжується структурною ламкою, перерозподілом ресурсів, нарощуванням диференціації між сегментами господарства, територіями та соціальними групами, тому постає необхідність чітких характеристик перспективи: що виграють від економічного зростання того чи іншого типу конкурентні соціально-економічні групи, яка ціна зростання і хто цю ціну сплатить.

Через систему стратегічного планування слід закласти формування провідного виробничо-господарського укладу (групу взаємопов'язаних виробництв та інститутів, що утворюють системну цілісність), який не лише володіє потужним потенціалом зростання, але й досить критичною масою для якісного перетворення економіки у цілому, оскільки режим модернізаційного розвитку має принципово "укладний" характер.

Перспективи масових соціальних верств і груп, статусні можливості, стратегічні інтереси мають бути замкненими на цілі розвитку. Повинні з'явитися нові механізми вертикальної соціальної мобільності і лише у такому середовищі проявляються конструктивні підприємницькі мотивації, інвестиційні імпульси, соціальне партнерство.

Отже, основою політики модернізації повинно стати вирішення таких завдань:

- визначення обмеженого переліку пріоритетних напрямів розвитку локомотивів модернізації та напрямів диверсифікації виробництва продукції і послуг для задоволення потреб внутрішнього ринку та зростання експорту продукції кінцевого виробництва;
- перехід до стратегічного управління розвитком, яке дозволить скоординувати залучення додаткових ресурсів економічного зростання;
- послідовна капіталізація конкурентних переваг від аграрного комплексу, транзитного потенціалу, промисловості і перехід до реалізації високотехнологічного потенціалу країни;
- розповсюдження ефекту зростання на суміжні галузі промисловості на базі їх модернізації за рахунок технологічного трансферту, розширення внутрішнього попиту, підвищення інвестиційної привабливості переробних секторів.